

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО И ЧОВЕКА

МАРИО ДИМИТРОВ АЛЕКСАНДРОВ

ДЕМОГРАФСКАТА ПОЛИТИКА В
ЗАКОНОДАТЕЛСТВОТО НА БЪЛГАРИЯ
ПРЕЗ ПЕРИОДА 1879 – 1912 Г.

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на научно-образователната степен
„доктор по история“
професионално и научно направление 2.2. „История и археология“

София
2016

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО И ЧОВЕКА

Марио Димитров Александров

**ДЕМОГРАФСКАТА ПОЛИТИКА В ЗАКОНОДАТЕЛСТВОТО
НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ПЕРИОДА 1879 – 1912 Г.**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на научно-образователната степен
„доктор по история“
професионално и научно направление 2.2. „История и археология“

Научен ръководител:

Проф. д.ист.н. Щелиян Д. Щерионов

Членове на научното жури:

Проф. д.ик.н. Пенка Найденова
Проф. д.ист.н. Щелиян Щерионов
Проф. д-р Йорданка Гешева
Доц. д-р Николай Проданов
Доц. д-р Валентин Китанов

София
2016

СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ по темата на дисертационния труд

Дисертационният труд е обсъден на разширен научен семинар на Департамент „Демография“ при Института за изследване на населението и човека към БАН и е насочен за защита от Научния съвет на Института за изследване на населението и човека към БАН.

Дисертацията се състои от увод, предхождан от списък на съкращенията, изложение, структурирано в три глави, всяка от която с три подточки, заключение и списък на ползваните извори и литература с общ обем от 258 страници.

Рецензенти на дисертационния труд са:
Проф. д-р Йорданка Гешева
Доц. д-р Николай Проданов

Защитата ще се състои на от часа в зала на Материалите за защитата са на разположение на интересуващите се в библиотеката на Института за изследване на населението и човека към БАН.

1. Александров, М. Семейната политика в законодателството по време на управлението на Ст. Стамболов. – В: Семейство и солидарност между поколенията. С., 2013, 45-55.

2. Александров, М. По проблема за политиката на България, ориентирана към ограничаване на изселванията от страната в периода 1878 – 1912 г. – В: Демографската ситуация и развитието на България. С., 2014, 635 – 647.

3. Александров, М. Политика насочена към териториално преразпределение на населението на страната в законодателството на Следосвобожденска България. – Население, 1, 2015, 73-83.

4. В съавторство с Щ.Щерионов и В.Мучинов. Демографска политика в България през периода 1879 – 1989 г. Кратък исторически преглед. – В: Цели, приоритети и политики за изпълнение на стратегията за демографско развитие на Република България (Доклад, разработен по поръчка на заместник-министър председателя и министър на труда и социалната политика на Република България). С., 2015, 5-12.

5. Александров, М. Имиграционната политика в законодателството на Следосвобожденска България (по примера на Закона за населяване ненаселените земи в България). – Исторически преглед (под печат)

НАУЧНИ ПРИНОСИ на дисертационния труд

- Това е първото изследване в конкретното тематично направление, с което е направена стъпка към преодоляването на съществуващия в тази област на научното познание, изследователски вакуум:
 - Обобщена и комплектувана е основна част от наличния изворов материал по проблема;
 - Обработена и каталогизирана е водещата библиография, отнасяща се до този тип проблематика;
 - Изградени са основите на специфичния за този тип изследвания, теоретико-методологичен модел;
 - Очертани са базовите, за демографската ни политика от изследвания период, концепции, посредством разкриване на тяхната същност и специфики;
 - В процеса на работата на една част от тезите, чието изграждане се е осъществило в предшестващия изследването период, се дава аргументирана оценка, а друга – се формират тук и въз основа на наличния изворов и библиографски материал се доказват.
 - Представени са, макар и схематично, основните политически фигури, ангажирани с прокарването на фундаменталните идеи, формиращи разглежданите концепции;
- Представлявайки елемент от общата демографска история на населението ни, с настоящата дисертация се обогатява цялостната представа за историческото развитие на нашите територии;
- Разкривайки отделни страни от законодателството през изследваната епоха, очертани са някои от особеностите на правовата система в Следосвобожденска България;
- Изясняването на представите на тогавашните законотворци за начина на разрешаване на съществуващите през онази епоха проблеми в демографската област се превръща в надежден ориентир за настоящите управляващи при оценка на съвременните демографски проблеми и при взимането на адекватни решения, с оглед тяхното регулиране.

С отхвърлянето на османското владичество през 1878 г. в историята на българския народ започва нов етап – на самостоятелно държавно съществуване. То се определя от различни по своята същност политики. Сред водещите измежду тях е тази, свързана с развитието на населението – демографската политика, която е основен **обект** на настоящата дисертация. Отчитането на обстоятелството, че същността и особеностите на тази политика зависят от законодателната ѝ регламентация, е определящо при формулирането на **предмета** на представената работа – изследване взаимовръзката между демографската политика и законодателството.

Два са основните структурни елемента на демографската (а и на всяка една) политика – концепцията, върху която се гради нейната същност и средствата, чрез чието разработване се осъществява провеждането на тази политика. Именно изясняването на основните концепции по същността и реализирането на демографската политика в законодателството на Следосвобожденска България е **основна цел** на настоящия дисертационен труд.

При определяне на така формулираната цел се ръководя от следните съображения: 1) с разработването на темата се прави стъпка към преодоляване на наличния изследователски вакуум в тази област на научното познание; 2) като елемент от общата демографска история на населението ни, изясняването на поставения проблем ще позволи да се обогати цялостната представа за историческото развитие на нашите територии; 3) проучването на набелязаните въпроси създава възможност за разкриване на определени страни от същността и особеностите на законодателството в България през следосвобожденския период; 4) общаващите изводи биха били полезни при изясняване спецификата на съпътстващите настоящето развитие на страната демографски процеси и биха подпомогнали взимането на управленчески решения с оглед тяхното регулиране.

В **географски аспект** изследването обема освободените след Руско-турската война от 1877-1878 г. български земи, включени първоначално в Княжество България, впоследствие в обединеното Княжество България, а от 1908 г. в Царство България. Териториите, заключени в тези граници, позволяват възможността за съпоставимост на наличния изворов материал. Същевременно те са границите, в които се разпростира действието на българското законодателство, макар в определени

случаи по отношение на провежданата демографска политика да се осъществяват действия и извън техните предели.

В **хронологично отношение** трудът обхваща периода от 1879 г. до 1912 г. И ако долната хронологична граница е точно определена и отразява началото на законодателното дело в независима България, то горната е по-скоро условна. Приема се, че с началото на Балканската война приключва изграждането на основите на новоосвободената държава. Това с пълна сила важи и за законодателството ѝ. До 1912 г. са приети всички най-важни закони, включително и тези, отнасящи се до демографското развитие на страната.

Съобразявайки се с факта, че **историографският обем по проблема** е твърде ограничен – на практика изследване по така формулираната тема не е известно, в настоящата разработка са обобщени всички налични, основно в родната историография, сведения.

Проблемът за демографската политика се поставя още в първите години на Следосвобожденска България и се свързва с името на М. Сарафов. В края на XIX в. и през първата половина на XX в. се появяват публикации, които поставят началото на систематизирани изследвания в тази област и засягат отделни елементи, свързани с настоящото проучване. Публикуваните материали се свързват с имената на С. Бобчев, Г. Данаилов, А. Иширков, П. Киселков, А. Недялков, Х. Нейчев, Г. Ненов, Д. Николов, Н. Николов, Х. Максимов, Д. Мишайков, М. Москов, П. Ораховац, К. Попов, С. Попов, М. Русев, Г. Стрезов, Й. Фаденхехт, Н. Хлебаров, Ж. Чанков, И. Янулов и др.

След средата на XX в. се наблюдава повишаване на интереса от страна на изследователите като цяло към демографската ни история и в частност към интересувания ни въпрос. Автори на публикуваните материали през този период са И. Аврамов, М. Андреев, П. Ангелов, Д. Ангелова, М. Апостолов, А. Атанасов, П. Бешков, К. Божилова, В. Борисов, К. Борисова, Б. Вачев, К. Владимирова, Г. Георгиев, Й. Гешева, Н. Големанов, Г. Гочев, С. Грънчаров, Н. Гълъбов, К. Гърдев, В. Давидова, Д. Димова, В. Жекова, И. Златинчев, И. Кацаров, Н. Константинов, Т. Коцева, В. Манов, М. Манолова, Е. Матеева, Ф. Милкова, М. Минков, Н. Минчев, В. Мръчков, В. Мучинов, К. Найденов, П. Найденова, Н. Наумов, Л. Ненова, В. Николова, Н. Павлов, Г. Петрова, Д. Саздов, Кр. Средкова, И. Стефанов, И. Стоянов, Б. Стоянова-Бонева, З. Сугарев, М. Сугарева, С. Ташев, Г. Тодоров, Д. Токушев, А. Тотев, Е. Христов, Й.

Н. Хранов, П. Гудев, Е. Гешов, А. Людсканов и др.

- Проследяване на влиянието, които чуждестранните идеи оказват върху изграждането на очертаните концепции. Би било полезно да се открие въздействието на по-прогресивния западноевропейски опит в областта на този тип политика, както и специфичната му симбиоза със съществуващия в страната ни традиционализъм и народни практики в различни сфери от изследваната област.

- Решаването на всички тези задачи би било значително по-лесно с изграждането на единен център, в който да се създават потребните за това научно направление кадри.

Ето защо в заключение се налага изводът, че този дисертационен труд като елемент от детайлното проучване на провеждащите се по нашите земи демографски политики, очертава една от насоките на тяхното изследване. Цялостното им проучване обаче тепърва предстои и ще бъде плод на бъдещите творчески усилия на родните учени.

Дисертацията завършва с пълен списък на използваните извори и библиография на прегледаната, във връзка с работата, литература.

тази проблематика, които са съхранявани в наши и чужди архивохранилища. Въпросът тук е не липсата на достатъчно и качествен изворов материал, а необходимостта от целенасоченост на усилията при осъществяването на тази основополагаща за всяко научно изследване дейност.

- Организиране подготовката и публикуването на пълен библиографски справочник по изследваната проблематика. Той трябва да обеме както научната и научно-популярната литература по проблема, така и множеството публикации, които се появяват в общия и специализирания периодичен печат. Именно библиографският анализ ще разкрие основните, най-общите характеристики на досегашните изследвания и ще предопредели задачите, стоящи пред бъдещите изследователи.

- Изграждане на специфичния теоретико-методологичен арсенал, имащ фундаментално значение за всяко едно научно проучване. При това той трябва да бъде оптималната симбиоза между общоисторическите, количествените и правно-историческите методи – единствено приемливият подход за този тип изследвания. Колкото до разкриване същността на използваните термини, то е задължително условие за валидността на съответните наблюдения и изводи.

- Активизиране на микроизследванията – регионални и локални, тъй като за конкретния период тяхната наличност е изключително ограничена, а нивото на което се намира българската историческа демография, изисква значителни натрупвания от този вид.

- Тласък трябва да се даде на проучванията, които имат интердисциплинарен характер и същевременно се отнасят до различни страни на социологията, историята на медицината, историята на благоустройството и архитектурата, стопанската история и други науки.

- Детайлно да се проучи животът и делото на водещите личности, чиято ангажираност с основни или по-периферни въпроси свързани с изследваната проблематика все още не е достатъчно изяснена – Д. Войников, д-р П. Минчович, д-р Д. Теодоров, Й. Титоров, А. Краев, Д. Тончев, д-р Г. Вълкович, д-р А. Петров, П. Вълнаров, Ст. Цвикю, К. Панайодов, Я. Матакиев, Ив. Халачев, Д. Греков, М. Takeв, д-р Н. Генадиев, И. Бобеков, Г. Шиваров, д-р Д. Моллов, Г. Анев, д-р Г. Золотович, П. Зографски, д-р Михалов, П. Славков, д-р М. Чачев, д-р М. Русев, д-р И. Момчилов, М. Маджаров, Г. Ненов, Д. Яблански, Д. Попов, Т. Шипков, И. Мавров, Г. Тишев, К. Мирски, Т. Китанчев, З. Градинаров, Ив. Хаджиев, д-р Г. Странски, Т. Панов, Р. Костов, К. Попов, М. Сарафов,

Христосков, А. Чолакова, Щ. Щерионов и др.

Обобщаването на наличния историографски материал позволява **формулирането на основни задачи**, чрез чието изпълнение ще се постигне реализацията на целта на настоящия труд:

1. Проследяване изграждането на концепцията на управляващите по политиката, свързана с насърчаване раждаемостта на населението в законодателството на България през периода 1879-1912 г. във връзка с:

- брачната институция, като база за създаване на основната клетка за възпроизводство на обществото – семейството;
- закрилата на децата;
- осигуряването на благоприятни условия за съчетаване на трудова-та дейност с възпроизводството на населението.

2. Установяване формирането на концепцията по политиката, отнасяща се до подобряване на здравето и понижаване на смъртността на населението в законодателството на България през периода 1879-1912 г. в:

- областта на здравеопазването на населението;
- благоустройството на страната;
- организиране на общественото осигуряване на населението.

3. Разкриване създаването на концепцията по политиката, свързана с механичното движение и териториалното преразпределение на населението, в законодателството на България през периода 1878-1912 г. по отношение на:

- стимулиране на заселванията в страната;
- ограничаване на изселванията от страната;
- териториално преразпределение на населението на страната.

За постигането на набелязаните задачи се използват два основни вида **исторически извори** – стенографските дневници на Народното събрание и Държавен вестник. В процеса на работата се ползват документи от фондовете на Централния държавен архив, от Българския исторически архив към Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ и от Научния архив на Българска академия на науките.

В процеса на работа се употребява широк кръг **понятия**. Разностранно тълкуване на повечето от тях в научната литература изисква конкретизация на определенията на тези, които се използват в настоящата работа. Няколко са основните понятия, около които се формира същността на представеното изследване – „*демографска политика*“, „*концепция за демографска политика*“ и „*законодателство*“. Тяхното

изясняване се осъществява още в увода на дисертацията. Употребата на останалите понятия е точно обособена, във връзка с конкретна част от настоящата работа. Поради тази причина, а и да се облекчи ползването на настоящия материал, тяхното терминологично определяне се осъществява непосредствено в текста, предшестваш употреба им.

Приемайки твърдението, че качеството на всяко едно научно изследване до голяма степен зависи и от **методологията**, върху която то се изгражда, от *методите*, посредством които се извършва и от *методиките* на тяхното приложение, трябва да се заяви, че до момента единна методологична база за този тип проучвания все още не е изградена. Ето защо настоящата дисертация се базира върху установената за този вид изследвания международна практика, която независимо от различните класификации се свежда до обособяването на четири основни групи методи – общофилософски, общонаучни, конкретно-исторически и специфични. Интердисциплинарният характер на изследването предопределя съчетаването на различните по своята същност и предназначение методи, което позволява разностранното проучване на тази специфична материя.

В **структурно отношение** дисертационният труд се състои от: увод (6-23 стр.), предходжан от списък на съкращенията (4-5 стр.), изложение (24-230 стр.), структурирано в три глави, всяка от която с три подточки, заключение (231-236 стр.) и списък на ползваните извори и литература (237-258 стр.).

Глава 1 е посветена на *насърчаване раждаемостта на населението в законодателството на България през периода 1879-1912 г.* Отчитането на обстоятелството, че ражданията са основният вид демографски процес, който довежда до вливане на нови поколения в общата съвкупност на населението, превръща въздействието върху раждаемостта в основно направление на демографската политика. С оглед спецификата на законодателството на Следосвобожденска България, изясняването на концепцията на управляващите по отношение въздействието върху раждаемостта условно се обособява в три основни групи:

- касаеща брачната институция, като база за създаване на основната клетка за възпроизводство на обществото – семейството;
- по отношение на децата;
- свързана с възможностите за съчетаване на трудовата дейност с

нотворците да направят всичко възможно за увеличаване на наличния в страната демографски потенциал, а от друга – липсата на убеденост у друга част от тях за потребността да се формулират концепции, чиито предназначения в повечето случаи изпреварват достигнатия етап в развитието на страната ни, както и на достатъчно знания, опит и възможности за тяхната реализация.

Направеният преглед ни позволява да заявим, че през проучваната епоха се формират концепции по отделни елементи от разглежданата политика. Тяхното изграждане е доказателство за наличието у законодателите ни на представа за значимостта на политиката, отнасяща се до демографския потенциал на страната и за ролята ѝ при осъществяване на бъдещето развитие на България. При това законотворците ни се опитват да наложат най-напредничавите за времето си идеи в съответните области.

В рамките на изследвания период са приети всички по-важни закони, очертаващи основните направления на демографската политика. Дейност, която се осъществява от управляващите през целия изследван период, независимо от това към коя политическа сила принадлежат или гравитират те. Със започването на войните законодателните инициативи в изследваната област силно се ограничават, за да се подновят едва след приключване на Първата световна война. Това ни позволява, очертавайки етапната диференциация на законодателството по отношение демографското развитие на страната, да заявим, че периодът 1879 – 1912 г. обема неговия първи етап.

Въпреки всичко това през този етап **единна концепция по демографската политика на страната**, върху която да се организира целенасоченото и последователно провеждане на тази политика, **не е създадена**.

Основите за обособяването на такава концепция обаче са поставени и е било въпрос за желание, възможности и умение у следващите управляващи на България да осъществяват нейното надграждане и оформяне.

С постигнатите в настоящия дисертационен труд резултати, макар и фундаментални по своята същност, се дава отговор само на част от съществуващите в това научно направление въпроси. Основните задачи, стоящи пред проучвателите, които биха насочили усилията си в тази изследователска област се свеждат до:

- Издирване, обработка и публикация на изворите, свързани с

Върху формирането на всяка една от концепциите, въздействие оказват и редица *специфични принципи*. По отношение насърчаването на раждаемостта, това са закрила на брака и семейството от страна на държавата и обществото; трайност на брачния съюз като основа на стабилността на семейството; защита на децата; равенство на родените в брака, извън брака и на осиновените деца; грижа и подкрепа между членовете на семейството; равнопоставеност между лицата от мъжки и женски пол; закрила от страна на държавата на упражняващите наемен труд жени и деца; премахване дискриминацията на жени и деца и гарантиране на равнопоставеността им. Във връзка с подобряване здравето и понижаване смъртността на населението, това са: достъпност и профилактична насоченост в областта на здравното дело; ефективност и контрол по отношение на благоустройството на територията; държавна протекция и закрила на социално слабите и на семейството при общественото осигуряване. В областта на миграциите, те се свеждат до постепенна хомогенизация на нашето общество, която в етническо отношение трябва да се извърши около основния етнос – българския, а в религиозно – около основното източноправославно вероизповедание.

За реализацията на политиките, основани върху така формираните концепции, са предвидени **две основни групи действия** – стимулиращи и ограничителни. При тяхното провеждане се използват различни видове средства – икономически, политически, административно-бюрократични, наказателни и др. Приоритет сред тях имат тези от икономическо естество.

Тенденциите в хронологичната динамика на изследваните концепции са разнообразни. При една част от тях се наблюдава постепенно утвърждаване на либерално-демократичните им основи, което стимулира реализацията им. При друга – стремеж към ограничаване на прогресивно-либералните аспекти на вече формираните концепции, които затрудняват тяхното осъществяване. При трета – съхраняване на наложени постулати, които не регламентират каквото и да е въздействие върху разглежданата политика. Паралелно протичащи, тези разнопосочни тенденции свидетелстват за идейното многообразие във вижданията на тогавашните законоотворци по отношение на демографската политика.

Разностранни са **причините**, определящи обособяването на отделните видове концепции по изследваната политика в следосвобожденското ни законодателство. От една страна е желанието у част от зако-

възпроизводството на населението.

Определяща за концепцията на законоотворците по отношение първото направление от изследваната политиката, свързано с *брачната институция като база за създаване на основната клетка за възпроизводство на обществото – семейството* (1.1.), е идеята за единението между църковното и държавно брачното законодателство. Същността и спецификите на отделните елементи от тази концепция детайлно се разкриват при обсъждането и приемането през изследвания период на **законите за Екзархийския устав** от 1883 г. и 1895 г., техните допълнения и изменения от 1896 г. и 1900 г., както и на **Закона за лицата** от 1907 г., в които са регламентирани този тип отношения. В основата на тези концепции стои осъзната от управляващите необходимост за превръщането на стимулирането на брачната раждаемост и укрепването на семейния потенциал, в основа за демографския просперитет на страната.

Второто основно направление, отнасящо се до формиране на концепцията по политиката за въздействие върху раждаемостта на населението в законодателството на България през периода 1879-1912 г., се свързва с отношението на законодателите ни към децата. В конкретния случай става дума за *защитата на детето* (1.2.) от умишлени и несъзнателни вреди с оглед гарантиране на неговото оцеляване, отглеждане, възпитание и бъдещо развитие. Този процес се осъществява във връзка с обсъждането и приемането на няколко групи закони: 1) тези, регламентиращи отношението към незаконнородените деца, тяхното припознаване, узаконяване и осиновяване – са **Законът за припознаване на незаконнородените деца, за узаконяването им и за осиновяването им** от 1889 г. и **Законът за лицата**; 2) тези, регламентиращи настояничеството – **законите за настояничеството** от 1881 г. и 1890 г.; 3) тези, регламентиращи наследствеността – **Законът за наследството** от 1889, неговите изменения и допълнения от 1896 г. и от 1906 г. Техният анализ позволява да се установи стремежа на законодателите да формират концепция на политика, насочена към закрила на децата, която да се основава на принципите за равенство на родените в брака, извън брака и на осиновените деца, за грижа и подкрепа между членовете на семейството, за закрила на семейството от страна на обществото и държавата и стремеж за изравняване на правата между лицата от мъжки и женски пол.

Третото основно направление, свързано с формиране на концепцията по проучваната политика се отнася до възможностите за *съчетава-*

не на трудовата дейност с възпроизводството на населението (1.3.). Трудовата дейност е обект на трудовото право, което като отрасъл от правната система регулира правотношенията между работодатели и наемни работници, по повод предоставяне на работна сила. В конкретния случай ни интересува тази част от концепцията по трудовото законодателство, която се отнася до отношението към жените и децата. Правното регулиране на този тип отношенията се осъществява посредством **Закона за женския и детския труд в индустриални заведения** от 1905 г., **Закона за инспектората по труда** от 1906 г. и **Закона за празниците и неделната почивка** от 1911 г. Анализът им позволява да се установи, че зад желанието на законодателите за протекционизъм спрямо трудещите се жени и деца, личи стремежът им чрез осигуряване на благоприятни условия за работа успешно да се съчетава трудовата дейност с възпроизводството на населението. При това впечатляват опитите им да разширят, както видовете труд, така и отраслите от икономиката ни, върху които да се разпростира действието на тези закони.

Обобщавайки цялостния анализ, посветен на формирането, същността и особеностите на основната концепция за осъществяваната в страната политика, свързана с **въздействие върху раждаемостта на населението** в законодателството на България през периода 1879-1912 г., може да се заяви:

1. Тя е ориентирана към насърчаване на раждаемостта като основа за нарастване на наличния в страната демографски потенциал. (таблица 1.)

2. Нейната реализация се осъществява посредством стимулиране на брачната раждаемост и укрепването на семейния потенциал, закрилата на децата и осигуряване на благоприятни условия за съчетаване на трудовата дейност с възпроизводството на населението.

Таблица 1.*

Брутен коефициент на раждаемост в България през периода 1880 г. – 1910 г.
(в промили)

Показател \ Години	1880	1887	1892	1900	1905	1910
Коефициент на раждаемост	33,4	38,2	35,8	42,3	43,5	41,7

* *Източник:* Преброявания на населението в България през 1880 г., 1887 г., 1892 г., 1900 г., 1905 г. и 1910 г.

в тази изследователска област.

Става ясно, че поставеният в настоящия дисертационен труд въпрос, отнасящ се до изясняването на основните концепции по същността и реализирането на демографската политика в законодателството на България през периода 1879-1912 г., е част от глобалния проблем за проследяване на историческото развитие на демографската политика, провеждана в страната ни.

Осъщественият в изложението анализ позволява да се разкрие формирането на разглежданите концепции и съставлящите ги елементи, принципите върху които се изграждат тези концепции, предвидените за тяхната реализация действия, тенденциите в хронологичната динамика на отделните концепции и причините, определящи обособяването им. Обобщаването на анализирания материал налага **следните основни изводи:**

Формирането на тези концепции е подчинено на стремежа за увеличаване на наличния в страната демографски потенциал, посредством повишаване на естествения прираст на населението, чрез насърчаване на раждаемостта и понижаване на смъртността и на механичния – чрез разширяване на имиграционния поток и ограничаване на осъществяващата се от страната емиграция.

Отделните техни елементи са насочени от една страна към стимулиране на брачната раждаемост и укрепването на семейния потенциал, подобряване закрилата на децата и осигуряване на благоприятни условия за съчетаване на трудовата дейност с възпроизводството на населението. От друга – към усъвършенстване и укрепване на здравната система на страната, към повишаване качеството на санитарно-хигиеничното състояние на обитаемите територии и околната среда и към организиране на пенсионно осигуряване на нетрудоспособните лица. От трета – към привличане в страната на изселените се през предходните епохи българско население и ограничаване възможността на желеаещите да емигрират от България.

Няколко са *общите, фундаментални принципа*, върху които се базират формулираните концепции – комплексност, всеобхватност, актуалност, приемственост, обоснованост, обезпеченост, балансираност, равнопоставеност и дисциплина. Реализацията на отделните принципи в конкретните политики е различна и се свързва с очертаните в тях приоритети.

да се извърши около основния етнос – българския, а в религиозно – около основното източноправославно вероизповедание (таблица 3.2). Превръщането в субект на разглежданото право и на чужденци, е епизодично и като цяло не променя общата оценка.

Таблица 3.2*

Брой и относителен дял на българите и източноправославните, обитаващи България през периода 1880 г. – 1910 г.

показатели години	Българи		Източноправославни	
	Абсолютен брой	Относителен дял	Абсолютен брой	Относителен дял
1887	2326250	73,75%	2424371	76,9%
1910	3523311	81,23%	3643136	84,0%

* Източник: Преброявания на населението в България през 1887 г. и 1910 г.

3. Законодателно утвърдените мерки за провеждане на тази политика, съобразно вида на въздействие са два основни вида – стимулиращи и ограничителни. Обикновено всеки един от тях е характерен за отделен елемент от тази политика. Отчита се обаче и възможността и двата вида мерки да се предлагат при реализацията на един вид от тази политика. При тяхното провеждане се използват няколко основни групи средства – икономически, политически, административно-бюрократични и наказателни. Приоритет сред тях имат тези от икономическо естество.

4. Тенденцията в динамиката на концепцията по тази политика е разностранна. Като цяло тя е ориентирана основно към формулиране на решения за съхраняване на наличното в страната българско население и постепенното увеличаване на неговия брой, както абсолютен, така и в относително тегло спрямо останалите етноси, обитаващи страната.

5. Регламентирането на този тип концепция по изследваната политика в следосвобожденското ни законодателство свидетелства за непоследователност във визията на управляващите, относно нейните възможности и ограничеността на нейното използване. Причините за това са от различно естество, но най-вече се свеждат до липсата на убеденост у тогавашния ни политически елит за потребността от този тип политика и нейното налагане чрез съществуващото в страната по това време законодателство.

В заключението са обобщени основните резултати и са набелязани задачите, стоящи пред проучвателите, които биха насочили усилията си

3. Тази концепция се базира върху следните основни принципи: закрила на брака и семейството от страна на държавата и обществото; трайност на брачния съюз като основа на семейството; защита на децата; равенство на родените в брака, извън брака и на осиновените деца; грижа и подкрепа между членовете на семейството; равноправие между лицата от мъжки и женски пол по отношение на брака; закрила от страна на държавата на упражняващите наемен труд жени и деца; премахване дискриминацията на жени и деца и гарантиране на равноправието им.

4. Предлаганите от законотворците действия, позволяващи реализирането на тази политика, са от различно естество – икономически, политически, социални, демографски, етични и пр. Доминиращо обаче е използването на тези от икономическо и етическо естество.

5. Тенденциите в динамиката на отделните елементи от концепцията по този тип политика са различни за конкретните видове закони. При една част от тях се наблюдава постепенен преход от консервативно-патриархален към либерално-демократичен режим при реализацията на конкретния тип правоотношения. При друга – стремеж към ограничаване на прогресивно-либералните аспекти на вече формираната концепция и замяната им с такива от патриархално-консервативно естество. При трета – съхраняване на наложени от предходната епоха постулати. Паралелно протичащи, тези разнопосочни тенденции, свидетелстват за идейното многообразие по отношение на този тип политика, съществуващо сред нашите законотворци в следосвобожденското ни общество.

6. Разностранни са причините, определящи обособяването на този тип концепция по изследваната политика и очертаните тенденции на нейната динамика в следосвобожденското ни законодателство. Определящи сред тях са липсата на убеденост у част от управляващите за потребността да се формулира концепция, чиито предначертания изпреварват достигнатия етап в развитието на страната ни, както и на готовност за нейната реализация.

Въпреки това, приоритетното приемане на закони, с които се реализират отделни елементи от политиката за насърчаване на раждаемостта и то в началото на изграждането на новобългарското законодателство, е красноречиво свидетелство за наличието у законотворците ни на представа за значимостта на този тип политика и за ролята ѝ при осъществяване на бъдещето развитие на България. Така че без да бъде изрично

декларирано, в края на XIX и началото на XX в. в България се осъществяват действия, свързани с този тип политика, а при формулирането на основната ѝ концепция се правят опити да се наложат най-напредничавите за времето си идеи.

В глава 2 се разглежда отразяването на *подобряване на здравето и понижаване смъртността на населението в законодателството на България през 1879-1912 г.* Тя е посветена на следващото основно направление в демографската политика на България, това, свързано с въздействието върху умиранията като основни демографски процеси, предизвикващи намаляването на населението. Съобразно спецификата на законодателството на Следосвобожденска България, изясняването на концепцията на управляващите по отношение въздействието върху смъртността условно е обособено в три основни групи:

- във връзка със здравеопазването;
- свързана с благоустройството на страната;
- отнасяща се до общественото осигуряване.

Основното направление, свързано с формирането на концепцията по изследваната политиката е това, което се отнася до *здравеопазването* (2.1.). Няколко са основните закона, във връзка с чието обсъждане и приемане през проучвания период се разкрива концепцията на народните ни избраници за реализирането на този тип политика – **Временните правила за устройството на медицинското управление в България от 1879 г., Законът за пограничното карантинно-санитарно управление на Княжество България от 1880 г., Граждански медицински закони от 1882 г., Санитарният закон от 1888 г. и Законът за опазване на общественото здраве от 1903 г.** Анализът на тяхната подготовка, обсъждане и приемане позволява да се установи, че в основата на формираната концепция по политиката в областта на здравеопазването е стремежът на властимащите да регламентират всички необходими грижи, които държавата трябва да положи за подобряване здравето и за понижаване на смъртността сред населението на страната ни.

Второто основно направление, свързано с формирането на концепцията по политиката на България за въздействие върху смъртността на населението, в законодателството ни през периода 1879-1912 г. е това, което се отнася до *благоустройството на територията на страната* (2.2.). В случая благоустройството ни интересува в частта си, отнасяща се до санитарно-хигиеничното състояние на обитаемите територии

населението на страната (3.3.). Няколко са основните закони, при чието подготовка, обсъждане и приемане се създава представа за отделни елементи от интересуващата ни концепция – **законите за черкезките и татарските земи от 1880 г. и от 1883 г. и Законът за преселване на 105 бедни семейства от Босилеградска околия в соват „Козлодуй“ от 1901 г.** Техният преглед налага констатацията, че в основата на тази концепция, е стремежът на управляващите да разширяват възможностите за териториално преразпределение на обитаващото страната население, с оглед постигане на демографски баланс на територията на страната, гарантиращ нейния просперитет. При това ясно се откроява нейната етнодиференцирана специфика – ориентирана е единствено спрямо българското население.

Обобщавайки анализа, посветен на формирането, същността и особеностите на основната концепция за осъществяваната в страната политика, свързана с **механичното движение и териториалното преразпределение на населението** в законодателството на България през периода 1879-1912 г., може да се заяви:

1. Тя е ориентирана към съхраняване и увеличаване на наличния в страната демографски потенциал и осигуряване на неговото балансирано разпределение върху изследваната територията (таблица 3.1.) с оглед гарантиране икономическия стабилитет на България и нейния просперитет.

Таблица 3.1*

Брой и средна гъстота на населението на България през периода 1880 г. – 1910 г.

Показатели \ Години	1880	1887	1892	1900	1905	1910
Брой на населението според преброяванията	2823835	3154375	3310713	3744283	4035575	4337513
Средна гъстота на населението (души/кв.км.)	29,4	32,6	34,2	38,6	41,6	44,7

* Източник: Преброявания на населението в България през 1880 г., 1887 г., 1892 г., 1900 г., 1905 г. и 1910 г.

2. Нейната реализация се осъществява от и по отношение основно на българското население. Тя е подчинена на идеята за постепенна хомогенизация на нашето общество, което в етническо отношение трябва

движение и териториалното преразпределение на населението условно е обособено в три основни групи:

- стимулиране на заселванията в България;
- ограничаване на изселванията от тук;
- вътрешното териториално преразпределение на населението на страната.

Първото направление, свързано с формирането на концепцията по изследваната политика, се отнася до *стимулиране на заселванията в страната* (3.1.). Прокламираните в Конституцията принципи, насочени към стимулиране на заселванията в България се детализират и доразвиват в няколко закона – **Закона за населяване на ненаселените земи в България** от 1880 г., **законите за българското поданство** от 1880 г., 1883 г. и 1903 г. и **законите за свръхсметните кредити от 500 000 и 300 000 лв. за поддържане бежанците от Македония и Одринско** от 1903 г. и 1904 г. Прегледът на тези закони налага извода, че в основата на формирането на концепцията по политиката на България, отнасяща се до заселванията в страната, е идеята на управляващите да се разширяват възможностите за привличане като потенциални заселници в страната на българското население, напуснало родината в предходните епохи или останало след Руско-турската война от 1877-1878 г. извън пределите на освободена България.

Второто направление, свързано с формирането на концепцията по политиката на България за въздействие върху механичното движение и териториалното преразпределение на обитаващото страната население в законодателството ни през периода 1879-1912 г., се отнася до *ограничаване на изселванията от страната* (3.2.). Започнало още по време на Освободителната война, изселването на население от страната продължава през целия проучван период. Неговото активизиране, особено след началото на XX в., принуждава управляващите да предприемат енергични мерки за ограничаването на този процес. За целта те приемат специален закон – **Закон за емиграция**. Анализът на неговата подготовка, обсъждане и приемане позволява да се установи, че в основата на формирането на концепцията по политика в областта на изселванията, стои стремежът на законодателите към постепенно стесняване на възможностите българското население официално да емигрира от родината.

Третото направление, изграждащо концепцията по изследваната политика, е свързано с *вътрешното териториално преразпределение на*

и околната среда. Създаването на нормативната база, свързана с благоустройството на страната започва още в годините, непосредствено след Освобождението. Първият нормативен документ в тази област са **Правилата за строене на частни сгради в градовете на Княжество България** от 1881 г. В „Правилата“ обаче има значителни непълноти и несъвършенства. Поради тази причина IX-то Обикновено народно събрание изработва и приема през 1897 г. **Закон за благоустройството на населените места в Княжество България**, който претърпява многобройни изменения и допълнения. Прегледът на тези нормативни актове налага констатацията, че основната концепция по политиката в областта на благоустройството, разкрива стремежа на законотворците да повишат качеството на обществената хигиена в страната и по този начин да въздействат върху подобряване на условията за живот на населението и върху намаляване на неговата смъртност.

Следващото направление, свързано с формирането на концепцията по проучваната политиката е това, което се отнася до *организиране на общественото осигуряване на населението* (2.3.). С оглед естеството на изследването, общественото осигуряване представлява интерес като форма за издръжка на нетрудоспособните лица. Съобразявайки се със законодателството в Следосвобожденска България, проучването е ориентирано най-вече към формиране на управленска концепция в сферата на дълготрайното пенсионно обезпечаване на населението ни. Отчитайки обстоятелството, че през интересувания ни период са приети над 50 нормативни акта, посветени на тази проблематика, повечето от които без съществено значение за изясняване на идеите, върху които се гради изследваната концепция, в дисертацията се разглеждат основно базовите за нея закони. Те са обособени в две основни групи: 1) по отношение на пенсионното осигуряване във връзка със заболявания и злополуки по време на трудовия процес – **Закон за инвалидното съдържание** от 1880 г., **Закон за инвалидните пенсии на военните лица** от 1886 г., **Закон за подпомагане на държавните работници в случай на инвалидност и заболяване** от 1906 г.; и 2) в областта на пенсионното осигуряване за прослужено време – **Закон за пенсиите на учителите** от 1888 г., **Закон за пенсиите и временните помощи на свещениците** от 1890 г., **Закон за пенсиите на военните лица и чиновниците във военното ведомство** от 1891 г., **Закон за пенсиите на чиновниците и служещите към гражданското ведомство** от 1892

г., **Закона за пенсиите на служителите при изборните учреждения** от 1908 г., **Закона за пенсиите по гражданското и военното ведомство** от 1910 г., както и на техните допълнения и изменения. Прегледът на тези закони позволява да се установи, че в основата на формирането на концепцията по политиката на България, отнасяща се до *общественото осигуряване*, в законодателството ни през периода 1879-1912 г. стои идеята на законотворците чрез финансово обезпечаване на нетрудоспособната част от населението ни да се гарантира неговото съществуване и да се намали смъртността му.

Обобщавайки анализа, посветен на формирането, същността и особеностите на основната концепция за осъществяваната в страната политика, свързана с **въздействие върху смъртността** на населението, в законодателството на България през периода 1879-1912 г., може да се заяви:

1. Тя е ориентирана към понижаване на смъртността, като основа за нарастване на наличния в страната демографски потенциал. (таблица 2.)

2. Нейната реализация се осъществява посредством: усъвършенстване и укрепване на здравната ни система, осигуряваща подобряване на здравето на населението; подобряване условията на живот на населението чрез повишаване качеството на санитарно-хигиеничното състояние на обитаемите територии и околната среда; гарантиране нормалното съществуване на нетрудоспособните лица, посредством осъществяване на тяхното пенсионно осигуряване.

Таблица 2.*

Брутен коефициент на смъртност в България през периода 1880 г. – 1910 г.
(в промили)

Година	1880	1887	1892	1900	1905	1910
Коефициент на смъртност	16,5	18,1	31,4	22,6	21,8	23,2

*Източник: Преброявания на населението в България през 1880 г., 1887 г., 1892 г., 1900 г., 1905 г. и 1910 г.

3. Тази концепция се базира върху следните основни принципа: комплексност, всеобхватност, актуалност, достъпност и профилактична насоченост в областта на здравното дело; балансираност, обезпеченост, приемственост, обоснованост, всеобхватност, дисциплина и кон-

трол по отношение на благоустройството на територията; държавна протекция, задължителност и всеобхватност, равнопоставеност, солидарност, закрила на социално слабите и на семейството при общественото осигуряване.

4. Реализирането на тази концепция се осъществява чрез широка гама от дейности – административни, икономически, наказателни, технико-строителни и пр. Определящи сред тях са тези от икономическо и административно естество.

5. Основната тенденция в динамиката на отделните елементи от концепцията по този тип политика е ориентирана към постепенно увеличаване на възможностите за разрастване на мрежата от здравни заведения и повишаване на качеството на здравеопазването, за подобряване състоянието на обществената хигиена и за разширяване обхвата на пенсионното осигуряване. Същевременно, върху формирането на разглежданата концепция, въздействие оказват редица идеи, които затрудняват администрирането и управлението на здравната система, ограничават сферата на благоустройствените мероприятия и влошават финансовото обезпечаване на пенсионната система.

6. Разностранни са причините, определящи обособяването на този тип концепция по изследваната политика в следосвобожденското ни законодателство. Те отразяват от една страна желанието на законотворците да направят всичко възможно за подобряване живота на населението и намаляване на смъртността му, а от друга, липсата на достатъчно знания, опит и възможности за неговата реализация.

Това позволява да се заяви, че приемането на закони, с които се реализират отделни елементи от политиката за подобряване на здравето и понижаване на смъртността на населението, обитаващо Следосвобожденска България, са доказателство за наличието у законодателите ни на ясна представа за ролята ѝ върху цялостното развитие на страната ни и най-вече върху демографския ѝ потенциал.

Третото основно направление в демографската политика на България – *механичното движение и териториалното преразпределение на обитаващото страната население и отражението му в законодателството ни от периода 1879-1912 г.*, се разглежда в **трета глава** на дисертационния труд. В съответствие със спецификата на законодателството на Следосвобожденска България, изясняването на концепцията на управляващите по отношение въздействието върху механичното